

- 17 Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін.; За ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. – К., 1999. – 735 с.
- 18 Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаків / О. М. Апанович. – К.: Дніпро, 1991. – 335 с.
- 19 Історія українського козацтва: Нариси: у 2 т. / Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – Т. 2. – 724 с.
- 20 Особливості релігійності запорозьких козаків [Електронний ресурс] / Лиман І. І. Режим доступу: <http://www.cossackdom.com/>

SUMMARY

Oleksandr Savchuk

ORTHODOX FAITH IN THE LIFE OF THE ZAPOROZHIAN COSSACKS

In the article is examined the question of relation of the zaporozhian cossacks to the orthodox faith, and also influence is investigated which was produced by orthodoxy on religious life of cossack army.

Key words: Zaporozhzhya, zaporozhian cossacks, church, religious life, religion, orthodox faith.

Людмила Гурська,

*кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та політології
Національного університету державної податкової служби України*

Леся Гурська,

старший викладач

Національного університету державної податкової служби України

ЗАПРОВАДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО КНИГОДРУКУВАННЯ ТА ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНИХ БРАТСТВ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ XVI – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.)

Йдеться про виникнення книгодрукування в Україні та видавничу діяльність православних братств, спрямовану на формування національної самосвідомості й захист української православної духовності.

Ключові слова: книгодрукування, друкарня, друк, видання, література, православні братства, просвітницька діяльність, культурно-освітній центр, національна самосвідомість, слов'янські народи.

На сучасному етапі розбудови Української держави надзвичайно важливим є переосмислення багатьох проблем вітчизняного релігієзнавства, які в недалекому минулому інтерпретувалися неоднозначно. Нині відбуваються процеси національного відродження та становлення, що актуалізує питання важелів їхнього прискорення. У XVI – XVII ст., в умовах національного

поневолення та жорсткого релігійного протистояння, неабияку роль відіграло запровадження книгодрукування, котре було потужним засобом боротьби за українську культуру та духовність. Біля його витоків стояли князь К.Острозький, культурно-освітні діячі Києво-Печерської лаври, нечисельна українська еліта та православні братства, які, розгортаючи багатоаспектну діяльність, активно включились у процес книгодрукування. І сьогодні звернення до історичного досвіду сприяло б національному самоствердженню, відродженню виявів українського православ'я, зокрема соборноправності, відверненню подальшої релігійної конфронтації та негативних тенденцій суспільного життя.

Тема виникнення книгодрукування й участі в ньому православних братств розглядалася різними авторами. Витоки книгодрукування, його розвиток досліджували М.Грушевський, Б.Грінченко, І.Огієнко, С.Маслов, С.Єфремов, Я.Ісаєвич та ін. Так, Я.Запаско зазначає: «Поява друкарства на Україні – це подія великого значення. Будучи наслідком істотних зрушень, що сталися в суспільно-політичному та економічному житті України другої половини XVI ст., воно сприяло підвищенню самосвідомості народу, розвитку його культури, мови, літератури, посиленню культурних взаємозв'язків з сусідніми народами»¹. Причини виникнення православних братств, їхню багатоаспектну і, зокрема, видавничу діяльність описують О.Папков, С.Соловйов, М.Скабаланович, А.Криловський. Вони стверджують, що поява братств була зумовлена внутрішніми потребами церковного життя України часів польсько-литовської доби. С.Голубев основним патентом у генезі братств називав потребу у встановленні колективного патронату над церквами у тих випадках, коли не було патрона-феодала.

У науковій і теологічній літературі XIX–XX ст. утверджується погляд на те, що діяльність братств, яка спершу мала філантропічний, благодійницький характер, згодом набуває суспільно-політичного та національного значення. Ми приєднуємось до цих висновків, оскільки вони базуються на документальних джерелах, що засвідчують самобутній характер діяльності православних братств в Україні. Треба визнати, що і всі згадані щойно автори теж значною мірою мають рацію стосовно генези братств.

Друкарні виникають у багатьох містах та містечках. Але, як визначає Я.Запаско, «найбільші осередки [...] XVI–XVIII ст. – це друкарні Києво-Печерської лаври, Львівського братства, друкарні в Чернігові, Почаєві та Уневі. На ці 5 друкарень припадає більше як 90 % усіх виданих тоді українських кириличних видань»².

Спочатку чільне місце в національному книгодрукуванні посідала релігійна проблематика. Острозька друкарня, організована Іваном Федоровим 1577 р. після довголітніх зусиль Г.Смотрицького, в 1581 р. надрукувала Біблію. Це була перша слов'янська друкована Біблія, котра становила собою великий том, що складався з 1256 сторінок дрібного стислого друку. Випуск Острозької Біблії став видавничим подвигом, вінцем праці К.Острозького, українських книжників, найціннішим творінням І.Федорова. Це особлива пам'ятка доби українського ренесансу. У книзі вперше використовується такий декоративний елемент, як архітектурна арка. Цей художній прийом закріпився в українському друкарстві на довгі часи.

Видання Острозької Біблії слугувало консолідації українського суспільства, його боротьбі проти соціально-національного і релігійного гноблення. Біблійні тексти необхідні були для полеміки з апологетами католицизму, підготовки освічених церковних і громадських діячів, літераторів. Ця Біблія, ставши помітною подією у слов'янському світі, відіграла виняткову роль в історії слов'янських народів, виступаючи своєрідним свідченням їхньої національно-культурної зрілості.

В Острозі І. Федоров надрукував «Буквар», єдиний примірник якого нині зберегається в німецькому місті Готі. На звороті книги відтиснуто герб князів Острозьких і вказана точна дата її видання – 18 червня 1578 р. Передмова «Букваря» вказує на те, що організацію Острозької школи та друкарні було завершено не пізніше першої половини 1578 р. До «Букваря» включено і трактат болгарського ченця Храбра про створення кирилівської абетки. «Азбука» 1578 р. – перша східнослов'янська азбука кириличного шрифту, в якій друкувалися паралельно греко-слов'янські тексти. За рік до виходу «Азбуки» П.Скарга заявляв: «Со славянского языка нигде и никто ученим бить не может».

Видані Псалтир та Новий Завіт були призначені не для літургійного читання, а для повсякденного. На примірниках, що збереглися до наших днів, існують покрайні написи, зроблені П.Могилою та львівським братчиком І. Рогатинцем. Ці написи є цінним свідченням того, що особисті бібліотеки були розповсюджені серед освічених людей того часу.

Непересічне культурно-освітнє значення мала «Книжка собрание вещей нужнейших» – перша збірка крилатих слів та афоризмів. У ній наведені вислови: «Око за око», «Человек что сеет, то и пожнет» та ін. «Хронологія» Андрія Римші 1581 р. стала першим друкованим календарем і першим окремо виданим поетичним твором в історії вітчизняної культури.

В Острозькій друкарні вийшла книга «Посланіє Константинопольського патріарха Ієремії» (1584 р.). Це перший в Україні друк полемічного змісту, а отже, і перший для тих часів друк української публіцистики. Цей твір спрямований проти календарної реформи, яку вважали одним із засобів запровадження унії з Ватиканом. Проти григоріанського календаря спрямовувався й твір Г.Смотрицького «Календар римски новы», що вийшов в Острозькій друкарні і був частиною його роботи «Ключ царства небесного». Автор книги критично оцінює реформи Католицької церкви, виступає проти монархічної влади. Робота написана тогочасною українською літературною мовою.

Були й інші полемічні твори, надруковані в Острозі. З них найбільше значення має «Апокрисис, або отповдь на книжни о соборе берестейском». Автор книги доводив законність Берестейського православного собору, заперечував претензії папи римського на єдиновладдя, вказував на посилення національно-релігійного гніту в Україні й Білорусії, у зв'язку із запровадженням унії. Хоч місце виходу книги не зазначено, її все ж вважають острозьким виданням. Книга стала відповіддю на роботу П.Скарги «Берестейський синод» (1597 р.). Вона підписана псевдонімом Христофор Філалет. Є припущення, що це, ймовірно, діяч острозького гуртка, представник князя К.Острозького у контактах із

протестантами М.Бронеvський. «Апокрисис» – вершина тогочасної української публіцистики.

Загальна кількість видань, що з'явилася в Острозькій друкарні, досі невідома. Вчені припускають, що було тут вийшло від 20 до 30 різних книг. Після смерті князя Острозького (1608 р.) друкарня занепадає. 1612 роком датується останнє її видання.

Острозький центр підтримував культурно-освітні зв'язки з важливішими містами України. Особливо тісні стосунки були із Львівським ставропігійським братством, що продовжувало друкарську справу І.Федорова, який, заснувавши у Львові друкарню, видав «Апостол» (1574 р.) та знаменитий буквар «Граматицію». У 1591 р. вийшов з друку підручник для братської школи «Адельфотес. Грамматика доброглаголивого еллино-словенського язика». Це була одна з перших слов'янських граматик, що мала вплив на граматики Л.Зизанія, М.Смотрицького та інші праці з мовознавства. Книгодрукування викликало невдоволення деяких єпископів, зокрема Гедеона Балабана, на котрого скаржилися члени братств Берестейському православному собору. Митрополит київський Михайло Рогоза поблагословив братство, проголосивши, що «друкарню утвержаємо в Львови й в Вильни». Пізніше він підтвердив цю соборну грамоту і закликав вірних допомагати своїми щедрими пожертвами братчикам, котрі «церков знову zaloжили муровати».

Львівське братство домоглося королівського привілею (1598 р.) на свою діяльність, в якому затверджено і право на друкування книжок. Книги, видані братською друкарнею між 1593 і 1606 рр., до нашого часу не збереглися. На початку XVII ст. тут з'явилися богослужбові книги «Октоїх», «Часослов» і «Псалтир». Дві останні книги були не лише богослужбові, а й навчальні. У 1615 р. побачила світ робота педагогічного характеру – «Бесіда о воспитании чад», складена на основі праць Іоана Златоуста. Львівське братство видавало твори не тільки церковного змісту, а й світського – «Плач... по зестю свята сего... Григора Желиборскаго», вірші «На рождество» П.Беринди та ін. Але таких книг було мало.

Оскільки одним з головних завдань братської друкарні вважалося сприяння освіті, то серед видань питомо вагу мали підручники для початкової освіти, відомі під назвою «Буквар». За підрахунками А. Криловського, братство видало впродовж 1591-1722 рр. вісім тиражів букварів загальною кількістю 34 237 примірників, а всіх книг за цей час було надруковано 160 тис. примірників³. Отже, букварі становили понад 20 % видрукованої літератури. До видання книг залучалися освічені люди. Так, зокрема, в упорядкуванні «Книги о священствѣ» І. Златоуста керівна роль належала одному з найвизначніших українських учених XVII ст. П.Беринді. Він був і автором віршів, надрукованих у ній.

Перші богослужбові книги, які виходили у братській друкарні, включали тексти, вибрані самим друкарем на власний розсуд. Для запобігання цьому, на Берестейському православному соборі 1596 р. було ухвалено, щоб митрополит і єпископи пильніше наглядали за друкарнями своєї єпархії, контролюючи їхню книжкову продукцію. Контролював зміст братських видань і митрополит

київський П.Могила. Своєю грамотою (1637 р.) він благословляв Львівське братство і підтверджував його права, водночас наказуючи: «Аби без благословенія Архірейського нашого жадних книг друкувати в друкарни братской не важилися»⁴. Братство протестувало проти такого втручання та скаржилося на П.Могили патріархові, однак не могло не зважати на впливового митрополита-екзарха.

Від друкарні братство мало значні прибутки, частину яких витрачало на різні потреби: утримання школи, шпиталю, Успенської церкви з причтом, Онуфріївського монастиря, а також надавало допомогу бідним. Друкування книг потребувало значних коштів. Тож за матеріальною допомогою зверталися як до замовних членів братства, так і до мирян: «Друкарню письма греческаго й словенскаго, викупивши за не малую сумму грошей, двигнули ми за ласкою божією»⁵.

Пожежа 1616 р. практично знищила друкарню. І. Огієнко зазначає: «Братство тепер вже само розуміло силу друкованого слова, а тому негайно взялося за відновлення зруйнованої друкарні; знайшлися й щедрі добродії, що не пошкодували коштів на цю справу; це були: староста Старосельський Дмитро Карлочи, що дав на це 500 золотих, а також воєвода Молдавський Мирон Бернавський та архимандрит Києво-Печерський Петро Могила»⁶.

Видання Львівського братства слугували не лише місцевим потребам. Вони були поширені по всій Україні та за її межами: в Московській Русі, Румунії, в південнослов'янських країнах, де допомагали боротися проти денационалізації народів.

У Києві на початку XVII ст. основними культурно-освітніми осередками, пов'язаними між собою, були братство, гурток вчених та прогресивних освітніх діячів при Києво-Печерській лаврі на чолі з її архимандритом Є.Плетенецьким. Його клопотаннями була відкрита Лаврська друкарня та заснована паперова фабрика. Першою книжкою Лаврської друкарні став «Часословець», виданий 1616 чи 1617 р. Заслуговує на особливу увагу «Анфологон» (1619 р.) – церковно-богослужбова книга, в якій вміщено пісні, що співаються в церкві двома хорами. Рукопис до друку підготували І.Борецький, ігумен Золотоверхого Михайлівського монастиря, та архидиякон З.Копистенський. Книга має розкішний вигляд – багато прикрас, різні шрифти.

Справу Плетенецького продовжив З.Копистенський, що 12 років свого життя віддав друкарні. В тогочасних друках на полях подавався переклад складних церковнослов'янських слів українською мовою, який часто робив сам З.Копистенський. Вінцем його праці була розкішно видана «Тріодь пісна» (1627 р.), надрукована на 802 сторінках з великою кількістю заставок, красиво оформлених мініатюр тощо.

Члени Лаврського гуртка і сам Копистенський вважали слов'янську мову однією з найпридатніших для перекладів з грецької. Саме у межах Лаврського гуртка просвітників-книгодрукарів зароджується ідея перекладу деяких молитов, проповідей і навіть частин богослужіння на тогочасну українську мову.

П.Могила, добре володіючи українською розмовною мовою, виголошував нею свої проповіді. Підтвердженням тому є його проповідь від 4 березня 1632 р. «Про хрест Спасителя і хрест кожної людини», де майже всі тексти Святого Письма

наведено в українському перекладі. Тогочасною українською мовою видане й Учительне Євангеліє. Особливо яскраво погляди П.Могили на питання використання розмовної мови у церковному богослужінні розкрилися в «Анфології» (1636 р.). Вона була складена самим П.Могилою за особливих обставин і присвячувалася молоді, яка навчалася у Київській братській колегії. Книга мала слугувати молитовником та навчальним посібником. Молитви, євангельські й апостольські читання, біблійні та церковно-богослужбові співи надруковані в цій книзі церковнослов'янською мовою. Натомість так звані «науки» і «размишляння», що містять вказівки, поради для розуміння, пояснення чи просто благочестиві роздуми, викладені тогочасною українською мовою.

Багато зробив для книгодрукування член Київського братства, керівник Лаврської друкарні (1624–1632 рр.) Т.Земка, який працював у Лаврі друкарем, коректором, редактором, перекладачем, автором передмов, післямов і віршів. Він був знавцем багатьох мов – грецької, латини, церковнослов'янської, української, польської.

Та все ж чи не найвизначнішим діячем київського книгодрукування був П. Беринда, який раніше працював у Стрятинській друкарні Федора Балабана, а потім у Львівській братській друкарні (1608–1617 рр.). Він взяв участь у підготовці до друку «Анфологіона» (1619 р.), інших київських книг, отримав титул «архитипографа Святої Лаври». Ще перебуваючи у Львові, П.Беринда почав збирати матеріал для пояснення церковнослов'янських і південнослов'янських слів та виразів, незрозумілих українським читачам, і в 1627 р. видав у Лаврській друкарні «Лексикон славенороссій и имен толкованіє». «Лексикон» містить 6982 словникові статті мовознавчого та енциклопедичного характеру. Ця книга є пам'яткою не тільки міжслов'янського, а й міжнародного спілкування; вона відображає мовні й культурні традиції багатьох народів. У ній знаходимо слова польські, чеські, грецькі, латинські, єврейські.

Серед багатьох книг, випущених у світ Печерською друкарнею за могилянську добу, найголовнішими є чотири: «Службник» (1629 р.) – красиве і багато оформлене видання з численними прикрасами; «Тріодь Цвітна» (1631 р.) – розкішна книга з чудовими гравюрами; Євангеліє Учительне (1637 р.); Требник (1646 р.) – величезний том у трьох частинах, який має понад 1670 сторінок, з майстерними гравюрами та різними прикрасами.

Національно-освітню спрямованість у лаврських виданнях мали передмови, в яких розкривалась історія створення Печерської друкарні, розповідалося про побудову паперової фабрики, виправлення книг за грецькими і латинськими оригіналами, називалися імена людей, котрі здійснювали друкування. Передмови включали також твори апологетичного характеру, спрямовані на захист православної догматики. Зокрема, у передмові до Печерського патерика (1661 р.) з теологічного погляду проаналізовано заперечення протестантів та католиків щодо вшанування печерських святих та їхніх нетлінних мощей. Тут були також полемічні виступи стосовно римо-католиків, греко-католиків, лютеран, іудеїв, мусульман.

Суттєвим елементом лаврських видань стали і післямови, в яких говорилося про час початку та закінчення роботи над виданням, про знаменитих осіб тощо.

Але найчастіше у післямовах висловлювали подяку Богу за вдало завершену працю.

Лаврська друкарня також друкувала книги латиною. Це окрема група латинопольських видань. Існують дані про 15 таких книг, частина з яких – панегірики.

Загалом в історії української культурно-освітньої справи печерське друкарство посідає найпочесніше місце. Ця друкарня діяла за сприятливих обставин. Їй не доводилося боротися за своє існування, бо козацькі військові формування її оберігали. Вже за перші 15 років свого функціонування Лаврська друкарня випустила у світ понад 30 дуже важливих творів.

Плідний період діяльності друкарні Києво-Печерської лаври пов'язаний з іменем І.Гізеля, що керував лаврою та друкарнею понад чверть століття (1656–1683 рр.). Будучи високоосвіченою людиною, ректором Києво-Могилянського колегіуму, він вважав книгу могутнім засобом науки, освіти, культури, мистецтва, літератури. До найзначніших лаврських видань цього періоду належить «Синопис» (1674 р.). Це видання є першою спробою систематичного викладу найголовніших подій історії Русі-України. Книга мала достатньо скромний вигляд, містила невелику кількість гравюр. Але з усіх книг, виданих у Києві в XVII–XVIII ст., «Синопис» мав ледве чи не найбільшу популярність, неодноразово перевидавався у Києві та Росії. Як пише І.Огієнко, «Печерська друкарня була ніби Академією, що гуртувала навколо себе кращих письменників та вчених свого часу»⁷.

Значущими для науки є ті примірники видань православних братств, на яких збереглися давні написи. Серед рукописних заміток найпоширеніші покрайні написи про купівлю цих книг окремими особами або братствами. Цінним, наприклад, є маргіналія 1607 р. із села Біла – свідчення існування сільських братств на початку XVII ст. Запис 1695 р. на «Тріоді цвітній» із села Гуменне фіксує одну з нечисленних згадок про братства у Закарпатті. Важливим джерелом для вивчення національної історії, культури та освіти виступають і книги записів братських друкарів. Серед них виявляємо реєстри видачі книг зі складу до книгарні (під звіт книгарям), реєстри продажу книжок, різних виплат з прибутків від торгівлі книжками.

Православні братства мали тісні культурні внутрішні зв'язки. Так, Віленське Троїцьке та Львівське братства, підтримуючи контакти, здійснювали обмін друкованою літературою, забезпечували видавничий процес фахівцями. У культурно-освітній справі встановлювалися і міжнародні (міжслов'янські) відносини. Нерідко гостям братств – представникам кліру та ченцям з Греції, Македонії, Болгарії, Сербії дарували «милість» у вигляді книг. Так, у каталозі Львівського братства, датованому 1688 р., проти назви двох рукописних книг є нотатки: «Подаровано до монастиря о. о. сербських»⁸. Помітну роль у контактах членів Львівського братства з південнослов'янськими країнами відіграв Афон. Я.Ісаєвич зазначає, що братчики заповідали афонським монастирям гроші, листувалися з українцями, котрі поселилися на Афоні.

Від самого початку існування Львівської братської друкарні на титульних аркушах деяких її видань з'явився шрифт, що нагадував антикву. Як зауважує

М.Кисельов, «така антиква стала одним з джерел шрифту, що ліг в основу сучасних друкованих шрифтів східнослов'янських народів, а також сербів, болгар, македонців»⁹. Перше книжкове видання братства «Адельфотес» (1591 р.) є одночасно граматиною грецької та старослов'янської мов, оскільки паралельно з грецьким текстом наводиться текст старослов'янський. Ця книга значно мірою впливала на формування філологічної думки не лише в Україні, а й у інших східнослов'янських та південнослов'янських народів.

Контакти з південними слов'янами відобразилися також у літературних пам'ятках, пов'язаних з братствами. Зокрема, І.Вишенський, впорядковуючи свою «Книжку», включив до неї найновіший на той час твір болгарської літератури – «Житіє архієпископа охридського Варлаама». Очевидно, автор проводив аналогію між релігійним гнітом з боку турків у Болгарії та з боку поляків в Україні. «Книжка» була надіслана до Львова для видання у братській друкарні.

Православні братства одним із засобів піднесення Церкви, культури, національної свідомості вважали підвищення рівня освіти, організацію шкіл на нових засадах. Могутнім освітнім засобом єзуїтських і протестантських шкіл українське громадянство протиставило свою національну школу і свою науку. І цьому значною мірою сприяла видавнича робота: друкування і поширення богослужбових книг, підручників, публіцистичних та літературних творів. Означений період відзначався високою громадянською активністю – прагненням до національного самозбереження. Та з часом історичні обставини докорінно змінили соціально-політичну і релігійну ситуацію в Україні.

1 Запаско Я. Мистецтво книги на Україні в XVI–XVII ст. – Львів, 1971. – С. 12.

2 Там само. – С. 11.

3 Крыловский А. Львовское ставропигиальное братство. – К., 1904. – С. 360.

4 Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. К., 1852. – Т. 3. – С. 87.

5 Петрушевич А. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. – Львов, 1874. – Ч. 1. – С. 8.

6 Огієнко І. Історія українського друкарства. – К.: Либідь, 1994. – С. 117.

7 Там само. – С. 292.

8 Архив Юго-Западной России. – Ч. 1. – Т. 12. – С. 432.

9 Киселев Н. Греческая печать на Украине в XVI веке // Книга. Исследования и материалы. – М., 1962. – Сб. 7. – С. 192.

Lyudmila Gursky and Lesya Gursky

INTRODUCTION OF PUBLISHING IN UKRAINE AND PUBLISHING ORTHODOX BROTHERHOODS (THE END OF XVI - EARLY XVII CENTURY)

The article Introduction of publishing in Ukraine and publishing Orthodox brotherhoods (the end of XVI – early XVII century) describes the emergence of publishing in Ukraine and publishing Orthodox brotherhoods, aimed at shaping national identity and the protection of the Ukrainian Orthodox spirituality.